նին և Արշալույս Խաժակյանին, որոնք կարողացել էին խույս տալ ձերբակալությունից չի հաջողվում վերսկսել «Ասոցիացիայի» ընդհատված գործունեությունը։ Ա. Խաժակյանը, մեկնելով Պարսկաստան, մեծ դժվարությամբ հրատարակում է «Կովի» միայն մեկ համար։

Ցարիզմի կողմից շախշախվում է «Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիան»՝ Կովկասի բանվորական առաջին կազմակերպություններից մեկը։ Նրա ղեկավար անդամների մի մասը՝ Պ. Մնացականյան, Գ. Մաղաթյան, Ս. Տեր-Սիմոնյան և ուրիշներ, աշխատում էին հնչակյան կուսակցության շարքերում։ Հետագայում, ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին, նրանց մի մասը վերջնականապես խզում է կապերը հնչակյաններից և մտնում ՌՍԴԲԿ շարքերը։

«Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիան» թեև հայ իրականության մեջ 1890-ական թվականներին սկզբնավորվող հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններից չէր, բայց իր գործունեությամբ որոշ հող նախապատրաստեց սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների առաջացման համար։

5. ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում առաջացած տեղաշարժերը, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, բանվորական շարժման վերելքը, ռուսական առաջավոր պրոլետարիատի հեղափոխական ելույթները նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում հայ իրականության մեջ մարքսիզմի տարածման և բանվորական առաջին մարքսիստական խմբակների գաղափարական դաստիարակության համար։ Հայ իրականության մեջ մարքսիզմի տարածմամբ հայ հասարակական մտքի զարգացումը թևակոխում է նոր փուլ, որն իր ակունքներում ուներ մեծ հեղափոխական դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի և նրա հետևորդների հեղափոխական-ազատագրական պայքարի ավանդույթները և առաջավոր գաղափարները։

90-ական թվականներից Անդրկովկասում երևան են գալիս մարքսիստական առաջին խմբերն ու խմբակները, որոնք ունեին ինտերնացիոնալ կազմ։ Վրաստանում առաջին հեղափոխական խմբի գործունեության հետ է կապված Ա. Մ. Գորկու (Պեշկով) անունը։ 1891 թ. երիտասարդ Գորկին, գալով Թիֆլիս, կապվում է Ֆ. Աֆանասևի ղեկավարությամբ գործող գաղտնի խմբակի՝ «Կրասնոգորսկայա կոմունայի» հետ։ 1892 թ. հիմնվում է վրացական առաջին մարքսիստական խումբը, որը հետագայում կոչվեց «Մեսամե դասի» (երրորդ խումբ)։ Նրա ղեկավար կազմում, բացի վրացիներից, կային նաև ռուսներ և հայեր, այդ թվում՝ Ֆ. Աֆանասևը, Ֆ. Մայորովը, Ի. Լուլինը, Ստ. Դանդուրովը (Դանդուրյան), Ն. Ֆլերովը։ «Մեսամե դասին» համախոհ մարքսիստների միասնական կազմակերպություն չէր։ Նրա մեծամասնությունը, Ն. Ժորդանիայի ղեկավարությամբ, լեզալ մարքսիստներ էին և ունեին նացիոնալիստական ուղղություն, իսկ փոքրամասնությունը հեղափոխական մարքսիստներ Լ. Կեցխովելու, Ս. Սուլուկիձեի, Մ. Ցխակայայի, Ֆիլիպ Մախարաձեի, Ա. Ջա-

փարիձեի ղեկավարությամբ (հետագայում նրանց միացավ Ի. Ջուղաշվիլին՝ Ստալինը) 1898 թ. հիմնադրեց ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեն։

1896 թ. Թիֆլիսում կար մոտ քսան բանվորական, մարքսիստական խմբակ։ Անդրկովկասում մարքսիստական խմբակները կազմակերպում էին «Պայքարի միությանը» և այլ հեղափոխական կազմակերպություններին պատկանելու համար Ռուսաստանից արտաքսված սոցիալ-դեմոկրատները։ 1897թ. Ֆ. Աֆանասևի, Ա. Ենուկիձեի և ուրիշների եռանդուն ջանքերով Բաքվում հիմնադրվում են բանվորական առաջին հեղափոխական խմբակները։ 1898—1899 թթ. Բաքվում արդեն կային բանվորների մի քանի մարքսիստական խմբեր, որոնցից մեկը, փականագործ Ի. Վացեկի և խառատ Պոպովի ղեկավարությամբ, գործում էր Սև քաղաքում։ Բալախանիի մարքսիստական խմբակներից մեկը ղեկավարում էր առաջավոր բանվոր Հ. Զարգարյանը (Զարգարով)։

Մաքսիմ Գորկի

Հայ իրականության մեջ բանվորական, մարքսիստական առաջին խմբերը ստեղծվել են Թիֆլիսում, Բաքվում, Ալեքսանդրապոլում, Ալավերդում։ Դարասկզբին հայ բանվորների զգալի մասին հուզում էր արևմտահայերին սուլթանական լծից ազատելու խնդիրը։ «Կովկասն այն գլխավոր Քատերաբեմն է,—գրել է Բ. Կնունյանցը ՌՍԴԲԿ II համագումարին ներկայացրած Բաքվի կոմիտեի զեկուցման մեջ,—որտեղ այդ կազմակերպությունները քաղում են իրենց մտավորական մարտական ուժերը, հավաքագրում են բանվոր և գյուղացի երիտասարդությանը, հեղափոխական խմբեր (հայդուկներ) կազմակերպելու համար։ Հենց այստեղ էլ՝ բանվորների, ինտելիգենցիայի և սովորողների շրջանում հայթայթվում էին հիմնական միջոցները։ Նրանք ունեին խմբակներ, կազմակերպված ձևով մղվում էր պրոպագանդա։ Հայերեն ամբողջ լավագույն լեգալ գրականությունը գովերգում էր Թուրքահայերի քաղաքական ազատագրման գաղափարը։ Ռուսաստանի սահմաններում պայքարի գաղափարը ջանասիրությամբ լուսության էր տրվում, քանի որ վախենում էին դրանով ուժերը շեղել գլխավոր պայքարից»[87]։

Կային և այնպիսի հայ բանվորներ, որոնք գիտակցում էին իրենց դասակարգային շահերը, բայց հայերեն մարքսիստական գրականության պակասի պատճառով երբեմն մեկուսացած էին մնում բանվորական ընդհանուր շար-

[87] «Второй съезд РСДРП. Протоколы», М., 1959, стр. 530.

ժումներից։ Բանվորական առաջին ցույցերն ու ելույթները սթափեցրին, ակտիվացրին նրանց։

Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան, բացի ինտերնացիոնալ, մարքսիստական խմբերի ստեղծումից, մտահոգված էր մայրենի լեզվով սոցիալիստական գրականության հրատարակությամբ, հայ բանվորների մարքսիստական խմբակների ստեղծմամբ։ 1898 թ. Թիֆլիսում կազմակերպվում է հայ բանվորների առաջին սոցիալ-դեմոկրատական, մարքսիստական խումբը, որի ստեղծման գործում խոշոր դեր խաղացին բանվորական ինտերնացիոնալ ընտանիքում իրենց առաջին մկրտությունն ստացած առաջավոր բանվորներ Մելիք Մելիքյանը (Դեղուշկա), Ադելխանովի կոշիկի գործարանի բանվոր Ասատուր Կախոյանը (բանվոր Խեչո), Էնֆիաջյանցի ծխախոտի գործարանի բանվոր Հայկ Փիլոսյանը[88] և ուրիշներ։ Խմբի կազմում էին նաև սոցիալ-դեմոկրատ պրոպագանդիստ Գևորգ Ղարաջյանը (Ս. Տ. Արկոմեդ), Թիֆլիսի երկաթուղային դեպոյի բանվորներ՝ Խ. Քեշիշյանը, Գ. Մկրտումյանը, Արտեմ Տեր-Հարությունյանը, Բոզարջյանի ծխախոտի ֆաբրիկայի բանվորներ Ալեքսանդր Վարդանյանը, Պետրոս Թավլիշյանը, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության գրադարան-ընթերցարանի աշխատող Գարեգին Կոզիկյանը (Եսալեմ)[89] և ուրիշներ։ Խմբի անդամները որոշակի ծրագրով պարապմունքներ էին ունենում, որոնց ղեկավարում էին Մ. Մելիքյանը և Գ. Ղարաջյանը։ Խումբն ստեղծում է բանվորական դրամարկղ, ձեռք է բերում հեկտոգրաֆ, մասնակցում Թիֆլիսի բանվորների քաղաքական ելույթներին։

Հայ բանվորների առաջին մարքսիստական խումբը, որ գործեց մինչև 1901 թ. գարունը՝ «Թիֆլիսի բանվորների միություն» անունով, իր ճյուղերը տարածեց ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև Բաքվի, Բաթումի և այլ քաղաքների բանվորների մեջ։ Խմբի ղեկավարները 1900-ական թվականներին հայերեն թարգմանեցին և ձեռագիր ու խմորատիպ բրոշյուրներով բաղադրեցին «Մայիսի մեկը», «Բանվորական միություններ» գրքույկները, Կ. Մարքսի, և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» և այլ աշխատություններ։ Այդ խմբում մեծ դեր էին խաղում Մելիք Մելիքյանը և Հայկ Փիլոսյանը։ Մ. Մելիքյանը դառնում է հայ իրականության լավագույն բանվոր հեղափոխականներից մեկը, կրակոտ ու սրամիտ ագիտատոր ու պրոպագանդիստ։ Բազմաթիվ բանվորներ, աշխատավոր գյուղացիներ իրենց քաղաքական դաստիարակության համար երախտապարտ են Մելիքյանին՝ Դեղուշկային։ Հայկ Փիլոսյանը նույնպես լինելով կրթված բանվոր, պրոպագանդիստական աշխատանք էր կատարում Ադելխանովի կաշեգործարանում և այլ ձեռնարկություններում։ Նրա և Մելիքյանի օգնությամբ բանվորներից շատերն ազատվեցին հնչակյանների ազդեցությունից և անցան սոցիալ-դեմոկրատիայի կողմը։

Թիֆլիսի Էնֆիաջյանի, Բոզարջյանի, Մաֆարովի ծխախոտի ֆաբրիկաների, Ադելխանովի և Փարսադանովի կաշվի գործարանների, մանր արհեստանոցների բանվորները սերտորեն կապված էին Մ. Մելիքյանի և միության մյուս

88 Հայկ Փիլոսյանը հայտնի է նաև Հայկ Ադամյան, Պողոս Փիլոսյան, Հայկ Պողոսյան ծածկանուններով։

89 Գ. Կոզիկյանը հետագայում դարձավ հայ սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպության անդամ-սպեցիֆիկ։

անդամների հետ։ Միությունը գաղտնի հավաքույթներ և ժողովներ էր անցկացնում, որոնց մասնակցում էին նաև վրացի բանվորները, այդ թվում Սանդրո Բաջիաշվիլին, Ի. Մանջավիձեն, ռուս հեղափոխական Ի. Սուխանովը և ուրիշներ։ Հավաքույթները մեծ մասամբ գումարվում էին Թիֆլիսի Խոջեվանքի հայկական գերեզմանատանը, երբեմն էլ Արծրունու բարվանսարայում, Տեր-Հարությունյանի կոշկակարանոցում, Դանիելովի թեյարանում և այլ վայրերում։ «Ամեն օր Տեր-Հարությունյանի կոշկակարանոցն են գալիս հայ բանվորներ,— ասված է ժանդարմական մի զեկուցագրում,— այնտեղ կարդում են ինչ-որ թերթեր և նամակներ, «Բանվոր դասակարգ» թեյարանում ևս ամեն օր զրույցի են հավաքվում բանվորները..., իսկ փետրվարի 3-ին (1901 թ.— խմբ.) երեկոյան ժամը 8-ին, Դանիելովի թեյարանում տեղի ունեցավ Բոգարջյանի ծախսոտի ֆաբրիկայի բանվորների հավաք։ Այդ հավաքին ներկա էին Բաջիևը, Մանջավիձեն, Փիլոսյանը և Կոզիկյանը»[90]։

1900 թ. Մ. Մելիքյանը, Հ. Փիլոսյանը և մի քանի հեղափոխական բանվորներ Թիֆլիսում հիմնում են «Բանվոր» ձեռագիր թերթը, որն իր ճակատին կրում էր «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» մարքսիստական կոչը, իսկ վերնագրի տակ գրված էր՝ «Հայկական սոցիալիստական բանվորական օրգան»։ Թերթը բազմացվում էր 60—100 օրինակով։ Սա առաջին հայերեն թերթն էր, որի շուրջը հիմնականում համախմբված էին բանվորները։

Հանգամանորեն վերլուծելով Կովկասի պրոլետարիատի քաղաքական խնդիրները, «Բանվոր» թերթը պարզաբանում էր, որ սերտորեն համագործակցելով ռուս պրոլետարիատին, իբրև մերձավորագույն նպատակ պետք է գրոհել և տապալել միապետությունը և ձեռք բերել մամուլի, ժողովների, ընտրելու և ընտրվելու ազատություն։ «Նամակ հայ բանվորներին», «Խորհուրդներ» և այլ հոդվածներում խոսվում էր Անդրկովկասի բազմազգ բանվորների ինտերնացիոնալ համերաշխության, հեղափոխության մեջ բանվոր դասակարգի դերի, նրա պայքարի եղանակների, հատկապես զինված ապստամբության կազմակերպման մասին։ Հայ բանվոր սոցիալ-դեմոկրատների անդրանիկ խումբը և նրա օրգան «Բանվորը» համոզված էին, որ XX դարում վերջնականապես կիրագործվեն աշխատավորների ցանկություններն ու ձգտումները և վերջնականապես կհաստատի բաղձալի ու երազած աշխարհ[91]։ Անժխտելի են «Բանվորի» ծառայությունները հայ աշխատավորների հեղափոխական զարթոնքի ազդանշման, սոցիալիստական գաղափարների տարածման գործում։

Ռուս և եղբայրական այլ ազգերի սոցիալ-դեմոկրատների օգնությամբ ստեղծելով իրենց անդրանիկ մարքսիստական խումբը, հայ բանվորները որոշ քայլեր են կատարում տարերային-տնտեսական ընդվզումներից հեղափոխական-գիտակցական պայքարին անցնելու ուղղությամբ։ Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումում և երկրամասի այլ քաղաքներում ստեղծված մարքսիստական խմբակներն իրենց ազդեցությունը տարածում էին նաև Հայաստանի աշխատավորների վրա։ Այդ խմբակներում ընդգրկվածներից շատերը կապված էին Հայաստանի քաղաքների ու գյուղերի հետ և տարածում էին սոցիալիզմի սերմերը։ Այդ գործում պակաս դեր չէին խաղում Ռուսաստանի, ինչպես նաև

90 ՄԼԻ-ի Վրացական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 31, գ. 170, թ. 9։

91 Տե՛ս նույն տեղում։

արտասահմանյան բարձրագույն դպրոցներում սովորող հայ երիտասարդները, որոնք գալով հայրենիք իրենց հետ բերում և տարածում էին մարքսիստական գրականություն։

Հայ իրականության մեջ ձևավորված բանվորական անդրանիկ խմբակները, թեև քաղաքականապես չէին հասունացել և դեռևս չէին ազատվել տնտեսական ոլորտի մտայնությունից, այնուամենայնիվ որոշակի դրական դեր խաղացին։